

Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar

MŰHELYTANULMÁNYOK

FELEMÁS MAGYAR MODERNIZÁCIÓ

Mellár Tamás

2009/5

2009. november

Szerkesztőbizottság:

Barancsuk János

Buday-Sántha Attila

Szabó Zoltán

Varga Attila (elnök)

Felemás magyar modernizáció

Mellár Tamás

Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar
Pécs, Rákóczi 80, H-7622, Hungary

Tel: (36) 72-501-599/3267

Email: mellart@ktk.pte.hu

Web: [http:// www.krti.ktk.pte.hu/index.php?p=contents&cid=48](http://www.krti.ktk.pte.hu/index.php?p=contents&cid=48)

2009. november

Felemás magyar modernizáció

Úgyis meg lehet tanítani a gyereket úszni, hogy a mély vízbe dobják, de célszerűbb előtte úszóleckeget adni neki.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon miért nem sikerült a rendszerváltozás után kínálkozó lehetőségeket megragadni és a magyar gazdaságot felzárkóztatni a fejlett országok közé. Mindenekelőtt azért nem, mert hibás helyzetértékelés rabjai voltunk: úgy véltük a fejlett országokra vonatkozó gazdaságpolitikai ajánlások, illetve az IMF és Világbank általános receptjei közvetlenül alkalmazhatók nálunk is. A sikeresen modernizálódó országok tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy nincsenek csodareceptek, minden országnak magának kell megtalálnia a saját útját, azt a felzárkózási stratégiát, amely összhangban van a saját adottságaival, a társadalmi normákkal és elvárásokkal. A modernizációs programhoz mindenekelőtt önismeretre van szükség, tudni kell tanulni a kudarcokból, ezen felül pedig kellő bátorság és elszánás a politikai vezetés szintjén, hogy belevágjon az ismeretlenbe, és végül, de nem utolsósorban létre kell jönnie egy társadalmi együttműködésnek a közös értékek és vállalható célok mentén.

A legutóbbi gazdasági adatok egyre nyilvánvalóbbá teszik, hogy valami nagyon nincs rendben a magyar gazdaságban. Pártállásra és értékrendre tekintet nélkül ebben széles egyetértés van a közgazdászok között. A részletek és a terápia vonatkozásában természetesen már igen komoly eltérések fedezhetők fel. Ez az írás bővíteni szándékozik az alternatívákat azzal, hogy egy új nézőpontot ajánl – nevezetesen az *elmaradottság* és az e miatt szükséges *felzárkózás* szempontrendszerét – a helyzet értékelésére és a megoldási lehetőségek keresésére.

Ez az írás nem tipikus tudományos tanulmány, mert nem egy részkérdéssel foglalkozik kimerítő módon, felhasználva a közgazdaságtudomány standard elemzési módszereit, hanem egy hosszabb időszakot próbál általánosan (tehát több szempontból) elemezni, illetve a vizsgálathoz új szempontokat, elemzési eszközöket adni. Az általános jellegű célkitűzés szerint akár lehetne egy esszé is, azonban mivel a cél éppen egy másfajta vizsgálati eszköztár bevezetése, ezért az esszé műfajnál szigorúbb közelítésre van szükség. A téma szerteágazó jellege miatt azonban nem lehet alapos és kiterjedt, már csak terjedelmi korlátok miatt sem. Ezért a hiányosságért remélhetőleg kárpozlást ad az olvasónak a nem szokványos közelítésmód és értékelő szempontrendszer.

Mindezen túl még egy személyes megjegyzést kell tennem a bevezetés végén. Az itt leírtak az elmúlt két évtized tapasztalatai alapján szűrődtek le bennem, váltak a homályos sejtéseim szilárd meggyőződéssé. A rendszerváltás kezdetén, vagy tíz évvel ezelőtt jó néhány kérdéstről egészen másként gondolkodtam, mint ma. Tehát nem szeretném azt a látszatot kelteni, amikor a rendszerváltó évek gazdaságpolitikáját kritizálom, hogy azokat a hibákat én már akkor, a döntések meghozatalakor is ilyen világosan láttam, mint ma. Sajnos nem, de a helyes felismerés soha sincs későn, a rossz irányból bármilyen későn is érdekesebb visszafordulni, mint makacsul ragaszkodni a hibás navigációhoz.

Mi a baj a magyar gazdasággal?

Erre a kézenfekvő kérdésre többfajta válasz is adható, s nyilván a diagnózis jellege egyben a terápia fő irányát is előrevetíti. Néhány válasz-lehetőséget érdemes e helyütt felvillantani:

- Alapvetően semmi komoly baj nincs a magyar gazdasággal, csak egy kicsit túlköltekeztük magunkat az elmúlt években, amit aztán a világgazdasági válság tovább növelt, s ezért szükségképpen éleződtek ki az egyensúlyi feszültségek. Az átmeneti megszorítások után könnyen túl lehet jutni ezeken a problémákon, s egy-két éven belül komoly fellendülés lesz és a konvergencia-programban foglaltaknak megfelelően zárkózunk majd fel az Unió fejlett országaihoz.
- A bajok gyökere a szocialista hagyományok továbbélésében leledzik, elsődlegesen abban, hogy az állam erősen rátelepszik a gazdaságra. A paternalista állam hatáskörét jelentősen korlátozni kell, az állampolgárokat rá kell szorítani az öngondoskodásra, és akkor a piaci rendszer hatékonyan fog majd működni. A kisebb állam mellett lehetővé válik az adók csökkentése és így versenyképessé tehető a magyar gazdaság.
- Elhibázott volt a piacgazdasági átállás, mert az országunk az elmúlt bő másfél évtizedben egyre erőteljesebben kiszolgáltatottjává vált a globális főhatalmaknak, a multinacionális cégeknek. Jobb lett volna valamilyen közbülső, harmadik utat találni, erős állammal és korlátozott piacokkal, egy (kínai módon?) reformált szocializmust létrehozni.

A három alternatíva közül az első a kincstári optimizmus megtestesítője, nagyjából a jelenlegi és a megelőző kormány álláspontját tükrözi. A második lehetséges válasz a hazai liberálisok véleményét foglalja össze,¹ míg a harmadik

¹ Lásd erről bővebben Csillag–Mihályi [2006] könyvét, valamint Mihályi [2008a] tanulmányát és [2008b] könyvét.

az „igazi” baloldal és a „szociális” jobboldal² meggyőződését tükrözi. A tanulmány hátralévő részében azt szeretnénk bizonyítani, hogy egyik kérdésfelvetés és válaszadási kísérlet sem releváns az adott helyzetben (bár mindegyik tartalmaz részigazságokat, konkrét kérdésekben hasznosítható elemeket, de mint komplex szemléletmód, mindegyik inadekvát). A baj sokkal nagyobb és tartósan végighúzódik történelmünk elmúlt 150 esztendején. Ez pedig a gazdasági elmaradottság és az erre adandó modernizációs válaszok sorozatos kudarcai. Ami most van a gazdasági gyengélkedéseinkkel és lemaradásunkkal, az nem más, mint annak a nyilvánvalósága, hogy az ismét adódó modernizációs lehetőséget nem tudtuk kihasználni. A szocializmushoz hasonlóan (amelyet szintén egy modernizációs modellnek, és nem a tökéletes társadalom megteremtésének tekintett az értelmiségi elit többsége) ismét elbukott a felzárkózási kísérletünk, csatlakozásunk a fejlett országok csoportjához.

Ez azért is fájó, mert a történelmi változások páratlan lehetőségeket nyújtottak: kedvező nemzetközi politikai légkör, demokratizálódás, szabadság, szuverenitás, nemzetközi nyitás, stb. S mert néhány velünk együtt haladó útitársunknak szemmel láthatóan sikerült (vagy sikerülni látszik) a nagy álom, a fejlettek klubjába kerülés, lásd pl. Finnország és Szlovénia példáját.

Elméleti alapok keresése

A hazai közgazdasági gondolkodás szemléletmódját egy tipikus hiba jellemzi, ez pedig a külső sémák erőltetése. Szemléletesen ez azt jelenti, hogy a kulcsot ott keressük, ahol világos van (vagyis a lámpa alatt), s nem ott, ahol elvesztettük. Az alapkérdés a problémáink megértése és kezelése kapcsán nem az, hogy neokonzervatív, vagy neoliberális, esetleg új-keynesi álláspontot foglalunk-e el, vagyis a minél kevesebb állam és minimális gazdaságpolitika, vagy a több állam és a gazdaságpolitika markáns szerepvállalása mellett tesszük-e le a voksunkat. S még csak nem is az, hogy a skandináv jóléti modellt válasszuk, vagy a német szociális piacgazdaság modelljét. Ez a legfejlettebb országok dilemmája, ahol a megfelelő (de legalábbis kielégítő) piaci működés mellett az állami szerepvállalás finomhangolása (annak mennyiségi adagolása) a fő feladat és nem a szerepvállalás jellegének meghatározása.

A mi számunkra a legfontosabb feladat annak belátása, hogy egy viszonylag elmaradott ország vagyunk a mai globalizált világban. Természetesen ezt az

² Ennek egyik legkiválóbb jobboldali reprezentánsai Bogár László [2003] és Csath Magdolna [2008], valamint a baloldaltól Gazdag László [2007].

elmaradottságot, mint általánosan jellemzőt kell tekinteni, s nem mint a különböző területeken egyformán jelentkező sajátosságot. Nagy különbségek lehetnek és vannak is a gazdaság egyes szegmenseiben, de mégis az egész összműködésre az elmaradottság jellemző. Ezzel az érveléssel szemben azonban felvethető, hogy az egy főre jutó GDP alapján és sok más nemzetközi osztályozás szerint hazánk a fejlett országok közé sorolódik, továbbá a gazdaság makro-szerkezete és gazdasági intézményrendszere ugyancsak a fejlett országokéhoz hasonlatos, tehát nincs komoly indok a leminősítéshez. A felszínen tényleg úgy látszik, hogy Magyarország egy fejlett gazdasággal rendelkező ország, a mélyebb elemzések azonban rávilágítanak az elmaradott jellegére. Nálunk a bérek csak negyedét-ötödét teszik ki az uniós átlagnak (összhangban a termelékenységgel), s igen jelentősek a jövedelemkülönbségek az egyes társadalmi csoportok, valamint az egyes területek között. A gazdaságunk duális jellegű, élesen elválik a külföldi tőkére alapozott versenyképes, viszonylag korszerű gépipar és a hazai tulajdontöbbségű szektorok működése, s a kettő között nincs szerves kapcsolat és átjárás. A nemzetközi versenyképességi rangsorokban egyre rosszabb helyet foglalunk el, a Világgazdasági Fórum rangsorolása szerint a 134 országból a 62. helyet értük el az idén, miközben 2001-2002-es években a 31-33. hely körül tanyáztunk.

Krónikusak hazánkban a makro-egyensúlyi problémák, mind a belső (költségvetési), mind a külső (folyó fizetési mérleg) hiány folyamatosan magas értékeket mutat. A költségvetési hiány átlagos értéke az elmúlt két évtizedben 5% körül volt, a GDP-arányos államadósságunk ma 20%-ponttal meghaladja a rendszerváltozás előtti időszak értékét (ma közel 80%, akkor 60% körül volt), annak ellenére, hogy közben az állami vagyont 85%-át eladtuk. Az intézményi rendszer igen lassan, rossz hatékonysággal működik, nagy a korrupció és a feketegazdaság részaránya. A nemzetközi korrupciós listákon igen rossz helyet foglalunk el, és a tendencia itt sem a javulás irányába mutat. A feketegazdaság részaránya ma már meghaladja a GDP 20%-át és semmi jel nem utal a javulásra. Ezek a jelenségek pedig mind az elmaradottság alapvető, meghatározó szimptomái, elsődlegesen az elmaradott országok működését jellemzik.

Így tehát ennek a sajátos karakternek megfelelően kell a diagnózishoz és a terápiához elméleti bázist választani. Kézenfekvőnek tűnik a fejlődés-gazdaságtant használni erre a célra.³ Ugyanis eléggé kilátástalan és céltalan lenne a mechanikus másolás csapdájába esni. Vagyis azt csinálni, amit a legfejlettebb országok csinálnak, mert ez nem lesz ugyanaz és biztosan nem vezet sikerre. Legalább ennyire rossz megoldás lenne a sikeresen felzárkózó

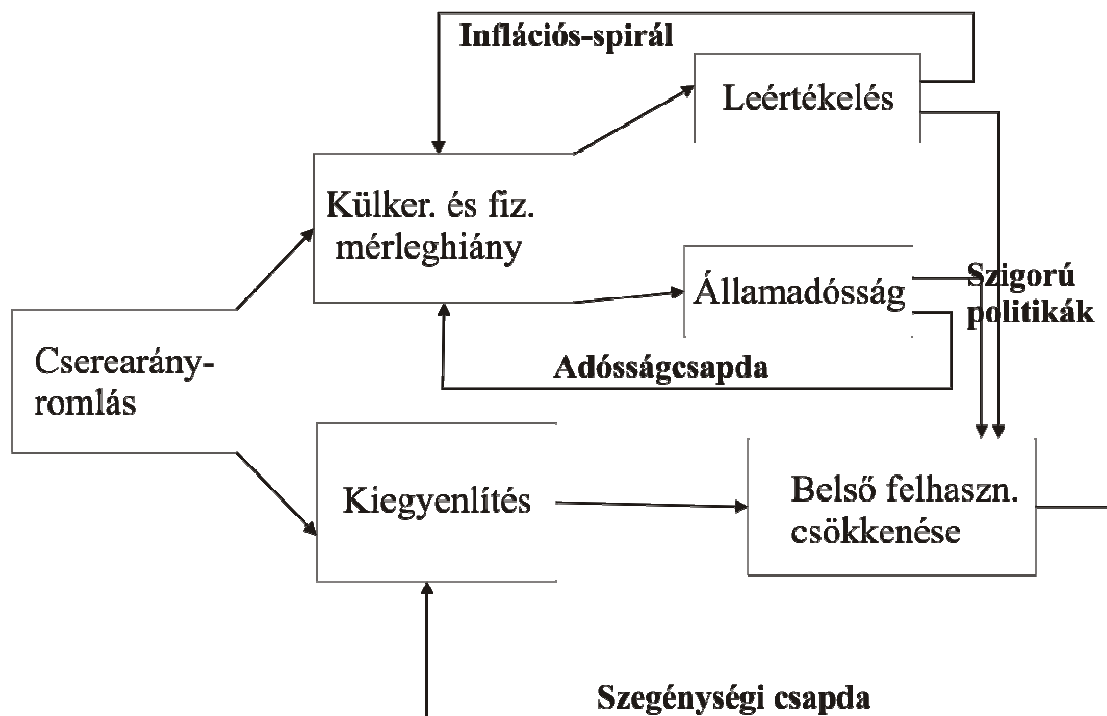
³ A fejlődés-gazdaságtan igen bőséges irodalmából csak egy-két összefoglaló munkát ajánlunk az olvasónak: Cypher – Dietz [1997], Debraj [1998], Meier – Stiglitz [2001].

országok példáját szolgai módon követni, s erre alapozva alakítani ki egy modernizációs modellt.

A fejlett országokkal való kapcsolat, az általában vett gazdasági nyitottság kettős jellegű: előnyöket és hátrányokat is tartalmaz. Tehát olyan stratégiát kell kialakítani, amely megkísérli kivédeni a hátrányokat és kihasználni az előnyöket. Ellenkező esetben elmarad a modernizáció, stagnálás, vagy még rosszabb esetben elszegényedés, alávetettség állapotába süllyed az ország. Olyan fejlődési ördögi körök alakulnak ki, amelyek hosszú időre ellehetetlenítik a felzárkózást. Az elmaradottság két meghatározó jellemzője a gyenge versenyképesség és a nem-termék jellegű működteti ezeket a lefele irányuló spirálokat.

1. A cserearányromlás problémája

A versenyképességi hiány a nemzetközi kereskedelemben az állandósuló cserearányromlásban ölt testet. Az 1. ábra azt mutatja meg, hogy a cserearányromlás miként járul hozzá az ördögi körök kialakulásához. Kiindulva a cserearányromlásból alapvetően két lehetőség kínálkozik a kormányok számára: vagy kiegyenlítik a cserearány-veszteséget többletexporttal, vagy a veszteség nyilvánvalóan jelenik meg a külkereskedelmi mérleg és a fizetési mérleg deficitben. Az első esetben a helyzet kezelésének az lesz a következménye, hogy csökken a belföldi felhasználás és ezért a fejlesztést lehetővé tevő beruházások elindítása, következésképpen konzerválódik, vagy tovább romlik a helyzet.

1. ábra: A cserearányromlás hatásmechanizmusa

A másik esetben a külkereskedelmi- és fizetési mérleghiányt az érintett kormány monetáris vagy fiskális eszközökkel kezelheti. Ha engedő jellegű monetáris politikát alkalmaznak (tehát nő a pénzmennyiség, vagy csökken a kamatláb), akkor a nemzeti valuta leértékelődik, amely ugyan átmenetileg javíthatja az exportot, de az infláció miatt ez csak időleges lesz, s ismét nőni fog a hiány, amely újabb leértékelést von maga után és további inflációt gerjeszt. Ha a fiskális politika engedő jellegű, akkor az állam adóssága növekedni fog, ez pedig a kamatfizetési kötelezettség növekedése miatt további adóssághalmozódást idéz elő, miközben a cserearányt nem javítja. Amennyiben viszont a monetáris és/vagy a fiskális politika szigorúvá válik, akkor az infláció és/vagy az adósság nem emelkedik végtelenül, de cserébe a belföldi felhasználás szűkül, ami a fogyasztás és/vagy a felhalmozás megkurtításával jár. Következésképpen tehát az elmaradottsági helyzeteket nem lehet kielégítően kezelni a tradicionális monetáris és fiskális politikai eszközökkel.

A cserearányromlás azért áll elő, mert az ország által előállított termékek iránti kereslet nem nő dinamikusan (mert a termékek nem korszerűek), a kínálat ár rugalmatlan (mert többnyire tradicionálisan működő kistermelők állítják elő), s mert a termelékenység lassan nő (az alkalmazott termelési eljárások nem korszerűek voltak miatt). A kilépés ebből az ördögi körből nyilván a szerkezetváltással, a termelés korszerűsítésével, technológia-fejlesztéssel lehetséges csak. A rendszerváltozás előtti magyar gazdaság súlyos problémája volt a cserearányromlás. A *Penn Data Farm* adatbázisa⁴ alapján számítva 1970 és 1990 között a kumulált cserearányromlás elérte a GDP 70%-át, tehát 20 esztendő alatt mintegy háromnegyedévi bruttó hazai termékünket veszítettük el.

2. A makroszintű produktívitas-hiány

Nézzük ezek után az elmaradott országok másik alapvető problémáját a produktívitas-hiányt. A termelés alacsony produktívitas az azt jelenti, hogy az összterméken belül a termelő-felhasználás részaránya folyamatosan növekszik, és ennek megfelelően a nettó termék (a hozzáadott érték) aránya pedig folyamatosan csökken. S ha a felhasználási igény (fogyasztás és felhalmozás) a bruttó termeléssel arányosan alakul, akkor a részarányában egyre kisebb nettó termék nem lesz elégséges az igények kielégítéséhez.

A termelés és felhasználás alapegyenlete a következőképpen írható fel:

$$x + i = ax + b + e, \quad (1)$$

ahol x a bruttó termelést a a termelő-felhasználás arányát, i az importot, b a belföldi felhasználást és e az exportot jelöli. Átrendezve a GDP-re adódik, hogy

⁴ A Pennsylvania Egyetem könyvtárának nyilvános elektronikus adatbázisa, University of Pennsylvania Penn Data Farm.

$$x - ax = y, \quad (2)$$

ahol $y = b + (e - i)$, a GDP-t jelöli. A (2) egyenlet logaritmikusan deriváltja a növekedési ütemek összefüggésére ad felvilágosítást:

$$\frac{dx}{x} + \frac{d(1-a)}{1-a} = \frac{dy}{y}, \quad (3)$$

vagyis a bruttó termelés növekedési üteme és a termelő-felhasználás részarányának változási üteme adja meg a GDP növekedési ütemét. Ha a növekszik, akkor a GDP csak kisebb ütemben tud növekedni, mint a bruttó termelés, tehát felhasználási feszültség alakul ki. Eléggé kézenfekvő, hogy az a időbeli változását alapvetően a technika fejlettségi szint, illetve annak változása határozza meg.

A szocialista időszakban jellemző volt a folyamatos növekedése, ami akkor inkább erénynek, mint hibának tekintettek, lásd pl. a termelési eszközöket gyártó szektor gyorsabb növekedéséről szóló teóriát. De a rendszerváltás utáni időszakra is jellemző ez, hiszen 1991-hez képest 2007-re a bruttó termelés volumene 187%-ra, míg a GDP csak 159%-ra növekedett⁵. Praktikusan ez azt jelenti, hogy a *bruttó termelés reálértéke évente átlagosan 4%-kal, míg a reál GDP csak 3%-kal nőtt* a rendszerváltás utáni időszak egészét tekintve.

Tegyük fel, hogy $b = \bar{c}x$, vagyis a belföldi felhasználás a termelés volumenével arányosan változik (annak rögzített \bar{c} -szeresével), akkor

$$y = \bar{c}x + (e - i). \quad (4)$$

A (4) összefüggés pedig jól mutatja, hogy ha a GDP növekedési üteme elmarad a bruttó termelés növekedési üteme mögött, akkor a szándékolt belföldi felhasználás csak a külkereskedelmi hiány révén valósulhat meg. Tehát a produktivitás-hiány oldaláról is eljutottunk a külkereskedelmi mérleg deficitjéhez, ahogyan az a cserearányromlásnál is kialakult.

Még pontosabbá tehetjük a produktivitás-hiányról adott elemzést, ha az ágazati kapcsolatok mérlegének megfelelően többszektoros modellként írjuk fel az előbbi összefüggéseket:

$$\mathbf{x} - \mathbf{Ax} = \mathbf{y}, \quad (5)$$

ahol \mathbf{x} most bruttó termelés ágazatok szerinti vektorát, \mathbf{A} a termelési ráfordítások ágazatközi koefficiens-mátrixát, \mathbf{y} pedig a GDP vektorát jelenti. A termeléssel arányos belföldi felhasználás most azt jelenti, hogy $\mathbf{b} = \mathbf{Bx}$, ahol \mathbf{B} a belföldi felhasználás koefficiens mátrixa és ebből következően

$$\mathbf{y} = \mathbf{Bx} + \mathbf{n}, \quad (6)$$

⁵ Lásd Magyarország nemzeti számlái 2006-2007, 12. oldal.

ahol \mathbf{n} a nettó export vektora. Az (5) és (6) egyenletek alapján az alapösszefüggés tehát

$$\mathbf{x} = (\mathbf{A} + \mathbf{B})\mathbf{x} + \mathbf{n} \quad (7)$$

A gazdaság produktivitását az dönti el, hogy vajon $\mathbf{x} \geq (\mathbf{A} + \mathbf{B})\mathbf{x}$, vagy sem. A sajátértékre és a saját vektorra vonatkozó összefüggés segítségével definiálhatjuk ezt pontosan:

$$\lambda \mathbf{x} = (\mathbf{A} + \mathbf{B})\mathbf{x} \quad (8)$$

Ha $\lambda \leq 1$, akkor produktív a gazdaság, vagyis a termelő-felhasználást és a végső felhasználást fedezi a termelés, ellenkező esetben viszont nem-produktív és importtöbbletre szorul.⁶

S itt érdemes egy pillanatra megállni, s tisztázni, hogy valójában ki is tehető felelőssé a többletfelhasználásért és külkereskedelmi hiányért. Lehet úgy érvelni, hogy a túlfelhasználás a fogyasztás, vagy a beruházás, vagy a kormányzati kiadás nagy növekedése miatt állt elő.⁷ A (4) összefüggés alapján úgy is lehet fogalmazni, hogy nem helyénvaló a fixen rögzített \bar{c} arányt érvényesíteni, hanem folyamatosan olyan mértékben kell csökkenteni, amilyen mértékben növekszik az a termelő-felhasználási arány. Ez a megoldás persze közgazdaságilag is elég furcsa helyzetet produkálna, mert a mind a tőke bővítési igénye, mind a foglalkoztatottak szükséglete alapvetően *a termeléssel arányos*. Ráadásul igen nehéz lenne ezt a csökkentést politikailag érvényesíteni, hiszen a környező fejlettebb országok mintái is befolyásolják c konkrét értékét. Sokkal előrevívőbb azt hangsúlyozni, hogy a felhasználási többlet azért áll elő szükségszerűen, mert a gazdaság nem versenyképes és alacsony produktivitású, tehát ezt kell javítani, s nem a fogyasztással alkalmazkodni a rossz helyzethez (hatványozottan igaz ez hosszútávra). Még inkább látszik a túlfogyasztási elmélet tarthatatlansága, ha a termelés csökkentésével próbálunk egyensúlyt teremteni: az x csökkenésével várhatóan csökken az a is, de a technikai fejlődés hiányában csak kismértékben, s ezért az y is csökken, jóllehet a bruttó termelésnél valószínűleg csak kisebb mértékben. Időlegesen tehát javulhat az egyensúlyi helyzet. A GDP csökkenése, vagy a növekedési ütemének mérséklődése viszont általános társadalmi feszültségeket vált ki, amelyek sokáig nem tarthatók fenn. Nem véletlen, hogy a ciklikusan visszatérő megszorítások csak rövid ideig tudtak érvényben maradni és végső soron eredménytelennek bizonyultak, mert a szigor lazulása után ugyanaz a régi alapprobléma állt elő.

⁶ A (8) egy sajátérték feladat, λ az $(\mathbf{A} + \mathbf{B})$ mátrix legnagyobb sajátértékét jelöli és \mathbf{x} pedig a hozzá tartozó sajátvektort.

⁷ Széles irodalma van ennek az álláspontnak, lásd pl. Kornai [1972] erőltetett növekedés, Kornai [1989] és Mihályi [2008b] koraérett jóléti állam koncepcióját, illetve a túlfogyasztásról szóló napi politikai deklarációkat.

3. Felzárkózási stratégiák

Természetesen a fejlődés-gazdaságtanra való hagyatkozás sem problémamentes, hiszen ott is több egymással versengő irányzat van, amelyek sok esetben homlokegyenest más terápiát javasolnak egy adott helyzetre. A múlt század ötvenes-hatvanas éveiben a legnépszerűbbek a „a nagy kezdő lökés” (big push)⁸, a központi tervezés és az *importhelyettesítés* elméletei voltak. A nyolcvanas-kilencvenes évekre ezek egyre inkább háttérbe szorultak, s a washingtoni konszenzus vette át a központi szerepet.⁹ A „liberalizálj, privatizálj, deregulálj” hármas célja meghatározóvá vált az elmaradott és modernizálni vágyódó, s így a volt szocialista országok számára is. A következő másfél évtized kudarcai a Világbank szakértőit az elmélet felülvizsgálatára és finomítására készítette.¹⁰ Ugyancsak érdemes megemlíteni a növekedés beindítására, illetve a magas növekedési ütem fenntartására vonatkozó elméletek lényeges változásait is. A második világháború után a *Domar-Harrod modellre* alapozva a Világbank egyértelműen a magas megtakarítási és beruházási ráta fenntartását gondolta szükséges feltételnek.¹¹ Majd később a *Solow-modellre* alapozva a technikai fejlődés automatikus tovaterjedését és a tőkeáramlást tekintették a tanácsadók az automatikus felzárkózás motorjának. Napjainkban viszont az *endogén növekedéselmélet* tanítása szerint a humántőke fejlesztését, a kutatás-fejlesztésre fordítandó kiadások növelését ajánlják a szakértők a felzárkózni vágyó országok figyelmébe.

E helyütt nem célszerű részletesen kitérni a washingtoni konszenzus és annak módosítása során kialakul viták ismertetésére. Érdekesebb inkább összefoglalni, hogy a felgyülemlett tapasztalatok milyen megállapítások levonását tették lehetővé:¹²

- A sikeres felzárkózás elengedhetetlen alapfeltételei: (i) az egyértelmű tulajdonviszonyok, szerződési fegyelem, erős piaci ösztönzők kialakítása, (ii) integrálódás a világgazdaságba, (iii) a makro-stabilitás (stabil pénz, külső-belső egyensúly) megteremtése, (iv) a társadalmi kohézió, szolidaritás, politikai stabilitás fenntartása.

⁸ A big push elmélet atyja Rosenstein-Rodan volt, az elmélet matematikai modelljét lásd Krugman [1997] könyvében.

⁹ Lásd bővebben Williamson [1990] alaptanulmányát.

¹⁰ Lásd Kuczynski – Williamson [2003] illetve magyar nyelven Szokolczai [2007] tanulmányát.

¹¹ Ez a nézet máig tartja magát Világbankos-körökben: ha a fejlődő országokban nem elég magas a megtakarítási ráta, akkor a növekedés megalapozásához szükséges beruházásokat segélyekből, vagy külföldi tőkebefektetésekkel kell finanszírozni. Így lehet lefedni az elmaradottság miatt fellépő finanszírozási rést (financial gap), lásd bővebben Easterly [2002] könyvében.

¹² Rodrik [2004a] és [2004b] tanulmányai alapján.

- Ezeknek a céloknak az eléréséhez azonban nincs szükség az azonnali és teljes körű privatizáció, dereguláció és liberalizáció megvalósítására. Sőt, ellenkezőleg: a sikeresen felzárkózó országok példái szinte kivétel nélkül azt mutatják, hogy egyáltalán nem, vagy csak részben követték ezt a radikális terápiát. Sok esetben egészen más intézmények és megoldások segítségével valósították meg a célokat. Jellemző volt a részleges és fokozatos átállás az új működésre, az azonnali és kizárólagos megvalósítás helyett.
- Az egyes országok által kikísérletezett és sikerrel alkalmazott módszerek és intézményi megoldások általában nem alkalmazható más országok hasonló problémáinak megoldására. Minden sikeres modernizáció egyedi, olyan sajátos megoldásokon alapul, amelyek az adott ország történelmi hagyományait, társadalmi viszonyait és gazdasági állapotát messzemenően figyelembe vették.

Hol tévesztettünk utat?

Magyarország a rendszerváltás időszakában úgy viselkedett, mint az a szegény ember, aki pénzhiányában nem tudott soha jegyet váltani az uszodába, mindig csak kívülről nézte, hogyan ugranak fejest a gyakorlott úszók és hogyan szelik a habokat. Végre aztán, amikor valami szerencse folytán beengedték az uszodába, sietve tépte le magáról a ruháit és a nagyokat utánozva, belevetette magát a medencébe. S csak ekkor döbbsent rá, hogy hiszen nem tud úszni, sohasem tudott. Azt hitte, csak be kell ugrani, és aztán minden megoldódik, ahogy azt oly sokszor látta.

A gazdasági rendszerváltás Magyarországon három pillérre épült: a piaci liberalizációra, a privatizációra és a külföldi tőke szerepvállalására. Fontos hangsúlyozni, hogy a rendszerváltás célkitűzése önmagában nem tekinthető rossznak, vagy elhibázottnak. Szükség volt a privatizációra, a gazdasági nyitásra, a piacgazdasági intézmények megteremtésére és a szocialista rendszer lebontására. *A problémák a hogyannal, a konkrét megvalósítással kapcsolatban merülnek fel.* Nevezetesen azzal, hogy a gazdaság irányítóinak nem volt világos elképzelése arról, hogy mit is akarnak végső soron, milyen prioritásokat érvényesítenek, milyen korlátokat célszerű betartaniuk. Hallgattak a külföldi tanácsadókra, mechanikusan követték a külső mintákat, a közgazdasági guruk és csodadoktorok javaslatait.

S itt most érdemes kitérni arra a kérdésre, hogy volt-e más reális alternatíva a rendszerváltás végrehajtására, vagy csak a továbbiakban bemutatásra kerülő megoldás létezett. Az elég nyilvánvaló, hogy elvileg, elméletileg mindig lehet

találni más megvalósítási utakat és módokat, különösen utólag. A kérdés, hogy gyakorlatilag megvalósítható megoldások voltak-e a döntések meghozatalakor. És erre a kérdésre határozott igennel kell válaszolni, hiszen a piacgazdasági átállás sebességét és konkrét módját meghatározó két alternatíva a *sokkterápia* és a *fokozatos átállás* vita azokban a napokban zajlott. A szakma nagy része a sokkterápia mellett foglalt állást az egész régióban, mégis voltak országok, ahol a fokozatos átállást választották, elég csak Szlovénia és Csehország példáját említeni. S ugyancsak megfogalmazódtak alternatívák a privatizációval kapcsolatosan is: munkavállaló részesedési program, reprivatizáció, kárpótlás, kedvezményes vagyonszármazás, stb. Csehország kuponos privatizációja pedig elég világosan demonstrálta, hogy nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is létezett az üzleti alapú privatizációnak alternatívája. Az viszont kétségtelenül igaz, hogy az alternatívák nem álltak össze egy koherens rendszerváltási forgatókönyvvé és nem szerveződött mögé komoly szakmai és társadalmi erő. Mindenekelőtt azért nem, mert egyfelől az akkori ellenzék igen felkészületlenül érte a rendszerváltás lehetősége, másfelől pedig azért nem, mert a szocialista rendszer lebontása már a politikai hatalomváltás előtt elkezdődött és ezzel szinte kész helyzet elé állította a rendszerváltókat. Ezt a lépéselőnyt a korábbi hatalmi elit végig meg tudta őrizni, s szinte végig irányítani tudta az átalakítás folyamatát.

Térjünk vissza most a fő csapásra és nézzük részletesen, mi is történt valójában, milyen elvi és gyakorlati problémák merültek fel a három pillér kiépítése során?

1. Piaci nyitás, teljes liberalizáció versus protekcionizmus

A gyors, szinte azonnali, feltétel nélküli liberalizáció, a piacok teljes megnyitása mindenekelőtt azzal a veszéllyel jár, hogy a fejletlen ország a hagyományos szektorok termékeire specializálódik, míg az élenjáró, modern iparágak termékeit külföldről szerzi be. Ez rövidtávon kétségtelenül hasznot jelent, (pontosan azt, amit a komparatív előnyök elmélete megfogalmaz), hosszú távon azonban komoly kockázata van. Ha ugyanis a tradicionális szektorok termelékenységének csak lassan nő, akkor az egységköltségek csökkenése elmarad, és ezért állandó cserearány-romlást kénytelen elszenvedni az ország. A cserearány-romlás miatt viszont rendre több lesz a belföldi felhasználás a megtermelt GDP-nél, tehát elindul egy eladósodási spirál (ahogyan ezt már a korábbiakban bemutattuk), amely aztán már saját bázisán ördögi körként működik. A dél-amerikai országok bőséges példát szolgáltatnak erre a jelenségre.¹³

¹³ Lásd bővebben Prebisch elméletét, részletesen tárgyalja Cypher – Dietz [1997] tankönyve.

A konkurencia és a védelem hiánya következtében tönkremegy a gyenge hazai ipar és a tradicionális szektor a modernizáció híján egyre kevésbé tudja megőrizni pozícióit a világpiacon, s ezért a jövedelemtermelő-képessége folyamatosan csökkenni fog. S ha nem képződik elég jövedelem, akkor nem lesz elégséges forrás, sem az elfogadható fogyasztás, sem a fejlesztésekhez szükséges megtakarítások finanszírozásához. (Tehát tévtan az a népszerű közvélekedés, amely makacsul végigkíséri modernizációs kísérleteinket Rákositól napjainkig, az állítólagos túlfogyasztásról, mi szerint mohóságunk következménye a szerény mértékű megtakarítás-állomány).

Az ázsiai országok sikeres piacnyitási kísérletei azt demonstrálják, hogy nem az erőteljes import liberalizációval, hanem az export szelektív támogatásával kezdték a folyamatot.¹⁴ Tudatosan védték azokat a szektorokat, amelyek a hagyományos exportszektorok versenyképességének javítását, illetve megőrzését szolgálták. Itt tehát nem egy voluntarista protekcionista (exportnövelő, vagy importhelyettesítési) politika érvényesült, hanem egy átgondolt, harmonikus illeszkedés a világgazdasági körülményekhez.¹⁵ A pénzügyi szektorban korlátozott liberalizáció szintén tipikusnak tekinthető ezekben az országokban. Elsősorban azért, mert könnyen monopolizálttá válhat a pénzpiac és ez lebénítja a hazai kis-és középvállalkozói kör működését, a magas kamatok, a nehéz hitelhez jutás következtében. Ugyanakkor a magas kamatok az állam eladósodásának gyorsulásához is hozzájárulhatnak.

Az átgondolatlanul és igen gyorsan végrehajtott piaci liberalizáció következményeit a magyar gazdaságra a következőképpen lehet sommásan összefoglalni:

- (i) azok az ágazatok is válságba kerültek, amelyek tekintetében tradicionálisan komparatív előnyeink voltak, pl. mezőgazdaság, élelmiszeripar.
- (ii) Tömeges csődök alakultak ki szinte minden ágazatban, a foglalkoztatás drasztikusan csökkent (1,5 millió fővel, a nyolcvanas évek 5,5 milliójáról 3,9 millióra)¹⁶, és igen nyomott munkapiaci helyzet alakult ki. Hosszan

¹⁴ A konkrét ország-példákat lásd Rodrik [2004a] és [2004b] tanulmányaiban.

¹⁵ Greenwald – Stiglitz [2006] tanulmányukban Dél Korea példáján mutatják be, hogy az ipar védelmére elsődlegesen a tradicionális szektorok versenyképességének megőrzése érdekében van szükség.

¹⁶ Az elemzés igazolásához használt adatok, ha külön nem jelezzük, mindig a KSH-tól származó hivatalos adatok, lehetőség szerint a legfrissebbek, praktikusán 2008-ra vonatkozóak, de az adatszolgáltatás és feldolgozás rendjéből következően lehetnek 2007-es, illetve 2006-os adatok is.

tartó következménye az alacsony aktivitási ráta (61,5% miközben az Európai Unió átlaga 70,5%), és a roncsársadalom kialakulása.¹⁷

- (iii) A védelem hiányában tönkrementek viszonylag fejlett szakma-kultúrák, a szakemberek szétszéledtek (informatikusok, mérnökök, magasan kvalifikált szakmunkások, stb.). A betanított munkás és az adminisztratív dolgozó lett a tipikus munkavállaló, valamint természetellenes módon megnőtt a vállalkozói önfoglalkoztatás, amely az esetek többségében kényszervállalkozás (1,2 millió vállalkozás működik ma, amelyből 700 ezer egyéni vállalkozás és a társas vállalkozások túlnyomó többsége sem foglalkoztat senkit).
- (iv) A korábbi évtizedek alatt felhalmozott állóeszközök, a termelőtőke jelentős része drasztikusan leértékelődött és, vagy magára hagyottan megsemmisült, vagy kótya-vetye áldozatává vált. A nyolcvanas években még a GDP négyszeresére taksálták a termelőtőke értékét, 1990-ben az Állami Vagyonügynökség már csak 2000 milliárd Ft-ra (ami nagyjából az akkori GDP nagyságával egyezett meg), a realizált privatizációs bevételek viszont összességében, kumuláltan csak 35%-ot tesznek ki (mindig az adott éves GDP-hez viszonyított értékkel számolva).¹⁸ S mivel eddig a termelőtőke több, mint 80%-a privatizálásra került, így az állami vagyonérték nagyjából a GDP 40%-ának felel meg. Összevetve ezt a rendszerváltás előtti négyszeres aránnyal, azt mondhatjuk, hogy tizedére csökkent az állami termelői vagyon értéke. Felvethető persze az is, hogy ez a vagyonvesztés nem pusztán a világpiacon leértékelés következménye, hanem a privatizálók tudatos alulértékelésének, más szóval korrupciójának az eredménye.

2. Privatizáció, az állam és a magánszféra szerepvállalása

A tulajdonosi struktúra kialakítása kapcsán két (egymástól nem független kérdés) megválaszolására van szükség: 1. milyen tulajdonosi arányok lennének a legmegfelelőbbek a hatékony gazdasági működés és a társadalmi jólét fokozása szempontjából, 2. az adott helyzetből kiindulva milyen átalakítási folyamaton keresztül lehet elérni ezt a kívánatos struktúrát. Érdeemes hangsúlyozni, hogy az első kérdés sem triviális, a történelmi tapasztalatok több, egymástól igen különböző és egyaránt jól működő tulajdon-leosztást mutatnak, elég csak ennek kapcsán a skandináv, illetve az angolszász országok igen eltérő

¹⁷ A roncsársadalom Bogár László által bevezetett fogalom, arra utal, hogy a munkaképes korú lakosság mintegy 20-25%-a fizikailag és mentálisan nincs abban a helyzetben, hogy bármiféle tartós munkavégzésre vállalkozzon.

¹⁸ A számítás alapjául az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. Honlapján található „Privatizációs bevételek 1990-2006” adatai szolgáltak.

tulajdonszerkezetét említeni. A magántulajdon dominanciája szükségesnek látszik a piacgazdasági működéshez, de kérdés milyen arányban álljon a különféle társas tulajdonformákkal (önkormányzati, szövetkezeti, állami). S ezzel összefüggésben a tulajdon működtetésének szabályai is fontossá válnak, a korlát nélküli piaci működés ugyanis kialakíthat nagy tulajdonkoncentrációkat, monopolpozíciókat, erőfölényes helyzeteket, amelyek korlátozzák a piacra lépést, és így a kisvállalkozások ellehetetlenüléséhez vezetnek.

A kiindulópont számunkra az örökölt szocialista tulajdonrendszer lett, s ebből kellett eljuttatni a magyar gazdaságot a kívánatos magántulajdonosi rendszerbe. A kézenfekvő megoldásnak nyilván a privatizáció látszott, hiszen ez képes rövid időn belül megteremteni a magántulajdon dominanciáját. A kérdés, hogy mennyire célszerű rövid időn belül radikális tulajdoni átalakítást végrehajtani, illetve mi lesz ennek a konzekvenciája a gazdasági működésre. A sikeresen modernizálódó országok több példát is szolgáltatnak arra, hogy a radikális privatizálás helyett a különböző vegyes tulajdon-megosztási módok nem csak könnyebben valósíthatók meg, hanem eredményesebb működést is biztosítanak. Talán a legjobb példát Kína szolgáltatja számunkra,¹⁹ különösen, ha az orosz sokterápiás megoldással vetjük össze.

A szocialista örökség másik jelentős következménye az volt, hogy az állam leépítése olyan evidenciának tűnt, hogy fel sem merült mik azok a funkciók, amiket az államnak célszerű vállalnia (közjavak, externáliák, technikai monopóliumok, stb.), s mi az, amiket a magánszférára kell bízni. Ez sohasem került megvitatásra, tisztázásra, e nélkül kezdték a privatizációt, elsősorban a felhasználható állami bevétel érdekében. Tehát sem gazdaságépítési, sem társadalmi szempontok nem érvényesültek.

A következmények négy pontban foglalhatók össze:

- (i) A privatizáció túllendült az optimális szinten: összességében túl sok volt (az állami szektor részaránya nálunk kb. 15%, míg a fejlett országok átlaga 20% felett van) és olyan szektorokat is érintett, amelyek technikai monopóliumokat jelentettek. Az élelmiszerszektorban, az energia-szektorban, a kereskedelemben, a pénzügyi szektorban túlkonzentrált magántulajdonosi rendszer alakult ki, sok piaci erőfölényes helyzettel.
- (ii) A kisemberek kimaradtak a privatizációból, többnyire a bennfentesek jutottak lehetőségekhez és kedvezményekhez. Még mutatóba is csak alig akadt egy-két munkavállalói részesedési program, állampolgári jogon pedig semmilyen vagyonszerzés nem történt. A kárpótlás próbált ezen a

¹⁹ Nem utolsósorban azért, mert a kínai reform néhány elemét, pl. a háztáji gazdálkodást, a nagyüzem és a kisüzem sajátos együttműködését éppen tőlünk vették át még a hetvenes években. A kínai modernizációról lásd bővebben Rodrik [2004a] és [2006] tanulmányát.

helyzetet valamit javítani, kevés sikerrel, sőt még sebezhetőbbé tette a tulajdonosi szerkezetet az elaprózással.

- (iii) Az állam tulajdonosi szerepének visszaszorulásával párhuzamosan nem csökkent az újraelosztás mértéke (ma is a GDP 50%-a körül van), a bürokrácia, a korrupció, és nem emelkedett a szakszerűség.
- (iv) A helyi társadalom és a helyi állam szerepe nem erősödött meg a központi állam szerepének és koordináló erejének csökkenésével.

3. A külföldi tőke kezelése

A korai felzárkózási elméletek kulcsfontosságúnak tekintették a növekedés beindulásához a beruházások növekedését, a tőkeállomány bővülését. S mivel Magyarország tőkeszegény ország ezért az egymást követő kormányok meghatározó jelentőségűnek tartották a külföldi tőke szerepét a finanszírozási rés (financing gap) betömésében. Ennek megfelelően minden különösebb elvárás és előírás nélkül beengedték a befektetni szándékozókat, sőt komoly kedvezményeket adtak nekik. Ezért aztán a külföldi tőke bejött, s kihasználta a lehetőségeket: az olcsó munkaerőt, az alacsony adókat, a laza környezeti előírásokat.

A tőke meghatározó motívuma a profit, a külföldi tőke nyilván azért jön, mert gazdasági lehetőségeket lát az országban. A korábban divatos neoklasszikus növekedési elmélet szerint, mivel a csökkenő tényezőhozadék általánosan érvényes, ezért a tőke alapvető érdeke az alacsony egy főre jutó tőkeállományú országokban befektetni, mert így növelhetik a hozamaikat. Az újabb, endogén növekedési elmélet szerint azonban a fejlődésben élenjáró szektorokban a növekvő hozadék a tipikus, ezért a tőkeáramlást az olcsó munkaerő, a piacszerzés, vagy a már nem elég korszerű technikák további felhasználása motiválja.²⁰ Mindez viszont azt jelenti, hogy a külföldi tőke beáramlása nem hoz automatikusan előnyöket az adott ország számára. De még ha a fejlődésben élenjáró szektorokba irányul a külföldi tőkebefektetések jelentős része, akkor sem biztosított a pozitív fejlesztési hatás. Ha ugyanis a hazai közeg nem befogadó, nem adaptív, nem tud beszállítókat produkálni, nem tud magasan kvalifikált szakembereket ajánlani, akkor a pozitív tovagyrúzó-hatás nem bontakozik ki.²¹

²⁰ Lásd erről bővebben Lucas [1990] tanulmányát.

²¹ A külföldi tőke hatását tárgyalja Blomström – Kokko [2003] tanulmánya több széleskörű, empirikus vizsgálat alapján.

Az elmúlt időszakban hozzánk beáramlott külföldi tőke gazdasági hatásai és következményei röviden a következőkben foglalható össze:

- (i) A külföldi tőke a GDP egynegyedét állítja elő és a foglalkoztatottak 13%-a dolgozik náluk. A vállalati szektort tekintve a hozzáadott érték közel felét állítja elő a foglalkoztatottak negyedével, miközben a termelő eszközök felét birtokolja.²²
- (ii) A külföldi tőke jelenléte a legmarkánsabb a feldolgozóiparban (60%-os tulajdonrészesedés) és ezen belül is a villamosgép- és járműgyártásban (80-90%). De nem elhanyagolható a kereskedelemben és a pénzügyi szektorban sem (45-50%).
- (iii) Az export 78-80%-át produkálja a külföldi tőke, de jelentős mértékben részesedik az importból is. S mivel a külkereskedelmünk legnagyobb részét a gépek és a szállítási berendezések képezik: az import 50%-át, az exportnak pedig 60%-át, elég plauzabilis azt feltételezni, hogy nincs számottevő hazai beszállító, tehát a külföldi cégek szigetekként működnek.
- (iv) Az összes vállalati profitnak 55-60%-át realizálják a külföldiek, miközben átlagban fele annyi adót fizetnek, mint a hazai vállalkozó társaik. A villamosgép-gyártásban 2006-ban az effektíve fizetett nyereségadó 3%, míg a járműgyártásban 5,7% volt (a normatív 16% helyett).
- (v) A már említett dinamikus növekvő villamosgép- és járműgyártás besorolás szerint high-tech iparágnak tekinthető, de az itt gyártott termékek azonban többnyire nem a legkorszerűbbek, ugyan még piacképesek, de már túljutottak az életpályájuk zenitjén. Ezért a kapcsolódó K+F tevékenység sem erősödött meg (az ilyen irányú állami és magánkiadások nem érik el a GDP 1%-át, miközben a sikeresen modernizálódó országoknál ez 2% felett van).

²² A vállalati szintre vonatkozó adatoknál az ECOSTAT adatbázisát használtuk, a számítások a 2006-os és 2007-es mérlegadatokat alapján készültek.

A magyar gazdaság torz (eltorzult) működése

A fejlődés-gazdaságtan meghatározó elméletei szerint a modernizáció többnyire úgy valósul meg, hogy a korszerű, technikailag fejlett szektor (ez az elmúlt századokban tipikusan az ipar volt) egyre inkább teret nyer és kiszorítja, illetve átalakítja, modernizálja a hagyományos szektorokat (mindenekelőtt a mezőgazdaságot). A folyamat zavartalan végbemenetele szempontjából döntő jelentőségű egyfelől, hogy legyen elég megtakarítás és beruházás, amely a technikai fejlesztés alapjául szolgál. Másfelől pedig legyen kellő nagyságú piac, hogy a növekvő hozadék érvényesülhessen, illetve legyen elég mobil a népesség, hogy a nagyobb jövedelem reményében átáramoljon a modern szektorokba.²³ A feltétel részleges teljesülése esetében létrejöhetnek fejlődési csapdák, önmagukat erősítő lefelé menő spirálok: az alacsony jövedelem nem teszi lehetővé a szükséges nagyságú megtakarítások és beruházások létrejöttét, illetve a túl kis piac miatt nem érvényesülhet a korszerű szektor előnye, s ezért a népesség a tradicionális szektorban marad.²⁴

1. A gépipari exportra alapozott modernizáció csődje

A rendszerváltozás utáni hazai modernizáció kezdeményezője és mozgatója egyértelműen a külföldi tőke volt és húzóágazata a gépipar. A statisztikai adatok szerint a legdinamikusabban fejlődő szektor a gépipar volt rendre 10% körüli növekedési ütemmel, s a gépipari export még ennél is magasabb növekedést produkált, többször is meghaladta a 20%-os növekedési ütemet. Másfél évtized alatt a gépipar termelése megnégyszereződött, egyetlen más szektor sem közelítette meg ezt a növekedési arányt. Látszólag tehát a nagykönyvekben leírt módon alakult minden, az exportvezérelt növekedés testet öltött, a gépipar a magyar gazdasági modernizáció motorjává vált. Ha azonban mélyebbre merülünk a számok tengerében, akkor hamarosan kiderül, hogy a történet egészen máshogy fest. Itt is érdemes hangsúlyozni, hogy alapvetően *nem a gépipari exportra alapozott modernizációval van a baj, hanem azzal a móddal, ahogyan az egész lezajlott*. Nézzük tehát sorban miért fordult kudarcba a sikeresnek indult történet.

1. A gépipari termelés kezdettől fogva erőteljesen támaszkodott az importra, s az évek multával sem bővítette számottevően a hazai beszállítói kört. Így tehát nem

²³ Ezt a folyamatot modellezi Lewis [1954] ma már klasszikusnak számító tanulmánya a korlátlan munkakínálatról, s Harris-Todaro elmélete is, lásd bővebben Ray [1998] könyvében 374-388.

²⁴ A fejlődési csapdahelyzetek (a többes egyensúlyi helyzetek) kialakulásáról lásd bővebben Azariadis – Stachurski [2004], Bowles – Durlauf – Hoff [2006] és Krugman [1997] munkáit.

ösztönözte a többi szektort a termelés bővítésére, és korszerűsítésére. Jobbára csak a hazai munkaerőt használta fel, de azt is csak módjával, mert a magas tőke/munka arány korlátot szabott a munkakeresletnek. S ráadásul nem is mérnököket, vagy magasan kvalifikált szakmunkásokat alkalmaztak nagy számban, hanem betanított munkásokat.

2. A gépipari dinamika nem jelentett piacbővülést a mezőgazdasági és élelmiszertermelésnek, mert az időközben külföldi kézbe került kereskedelem a hazai élelmiszer helyett az importot preferálta, s az olcsó ámde többnyire silány minőségű külföldi élelmiszer és mezőgazdasági termékek kiszorították a hazai termékeket.

3. A gépiparban (és másutt pl. pénzügyi szektorban) realizált profit nem áramlott át a tradicionális szektorokba (könnyűipar és mezőgazdaság), hogy ott modernizálja a termelést. A külföldi tőke ugyanis jó esetben ugyanabba a szektorba fektette vissza a profitot, ahol nyerte azt, rosszabb esetben egyszerűen kivitte az országból (ez utóbbi különösen 2006 után vált jellemzővé). Tehát a tradicionális szektorok fejlesztési források híján megrekedtek egy alacsony technikai szinten, ami a versenyképességük gyengüléséhez vezetett. Kínálati erő híján pedig elkerülhetetlenné vált a termelés csökkenése, a leépülés, a teljes ellehetetlenülés. S pótcselekvésként maradt a kényszervállalkozás, a vegetálás, a feketegazdaságba menekülés.

Visszakapcsolva a versenyképességi és produktivitás-hiányról korábban írottakra, a külföldi tőke masszív szerepvállalása jelentősen módosítja az (5)-(8) összefüggéseket. Mivel a hazai és a külföldi tulajdontöbbségű szektor tulajdonságai lényegesen eltérnek egymástól, ezért érdemes két szektorra bontani a gazdaságot, tehát az $\mathbf{x} = (x_K, x_H)$ bruttó kibocsátást most egy kételemű vektor jellemzi, a két szektornak megfelelően. És ennek megfelelően értelmezendő a termelő-felhasználás koefficienseit tartalmazó \mathbf{A} mátrix, és a végső fogyasztás részarányait mutató \mathbf{B} mátrix, valamint az \mathbf{n} a nettó export vektora. Az alapegyenlet tehát most

$$\mathbf{x} = (\mathbf{A} + \mathbf{B})\mathbf{x} + \mathbf{n}$$

$$\begin{bmatrix} x_K \\ x_H \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{KK} + b_{KK} & a_{KH} + b_{KH} \\ a_{HK} + b_{HK} & a_{HH} + b_{HH} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x_K \\ x_H \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} n_K \\ n_H \end{bmatrix} \quad (9)$$

ahol a_{KK} külföldi szektor saját termelő-felhasználási és b_{KK} a végső felhasználási koefficienseit jelöli (a K és a H -indexek a külföldi, illetve a hazai szektorra utalnak). Tipikusan magas értékeket képviselnek a felhasználási mátrixban a diagonális elemek ($a_{KK} + b_{KK}$ és $a_{HH} + b_{HH}$), a saját szektorból való felhasználások, utalva a gazdaság duális, szétszabdalt jellegére. S ugyancsak tipikus, hogy a külföldi szektorhoz tartozó nettó export (n_K) magas pozitív, míg a hazai nettó

export (n_H) magas negatív értéket mutat, jelezve a versenyképességi különbségeket.

Amennyiben a két szektor eltérő exporttöbbletet generál, s a mi esetünkben pontosan erről van szó, akkor könnyen belátható, hogy a nem-produktív esetben is elképzelhető javulás, ha a külföldi tulajdontöbbségű szektor részaránya növekszik az össz-gazdaságon belül. Egy bizonyos nagyság felett a külföldi szektor által létrehozott exporttöbblet fedezheti a hazai szektor importtöbbletét, tehát önfenntartóvá válhat a gazdaság. Pontosan ez történt nálunk az elmúlt két évben, amikor megszűnt a korábbi tartós importtöbblet és enyhe aktívumra váltott a külkereskedelmi mérleg. Kétségtől ez a lehetőség jelenthet valamelyest gyógyírt arra a hiátusra, amely abból ered, hogy a külföldi tőkebefektetések nem tudták javítani a hazai tulajdontöbbségű gazdaság versenyképességét.

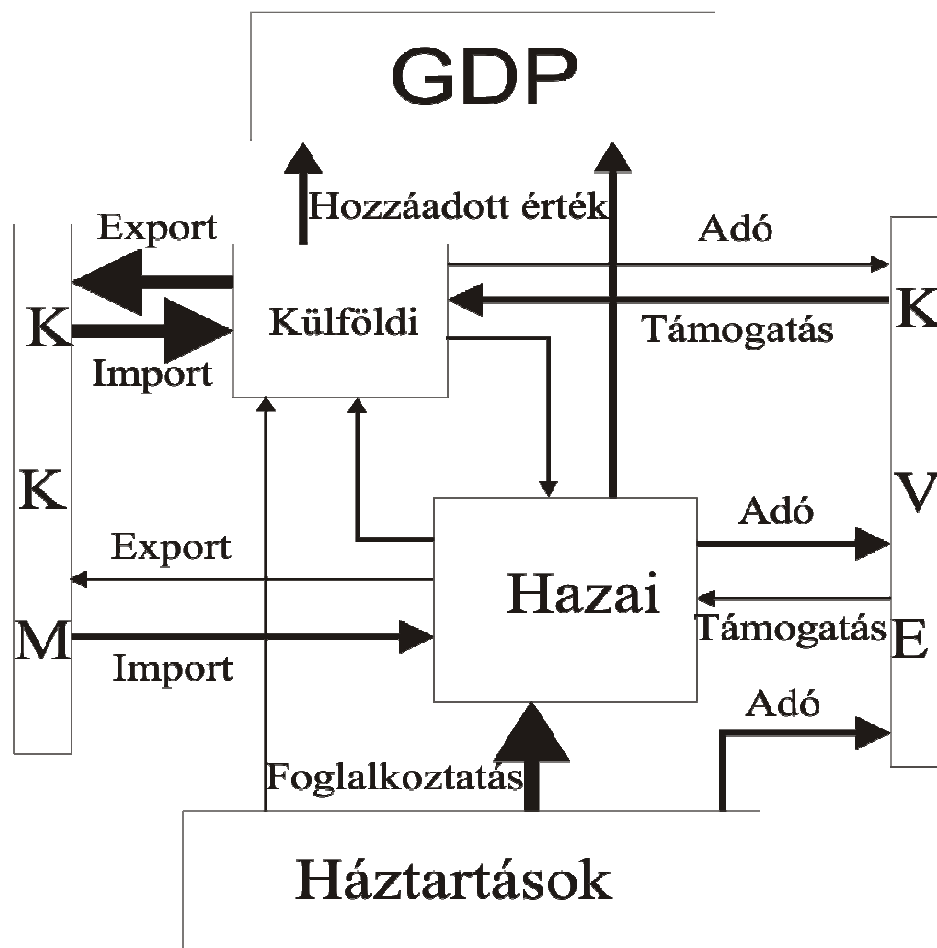
A külkereskedelmi mérleg deficit csökkentése azonban csak az egyik eleme az egyensúlytalanság mérséklésének, sajnálatos módon azonban ez még nem orvosolja a folyó fizetési mérleghiányt, amely viszont nem csökken, hanem ellenkezőleg, növekszik.²⁵ A külföldi társaságok termelésbeli részesedésének növekedése ugyanis hatványozottan jelenik meg a GDP-ben, ahol még erőteljesebb lesz a részesedésük (éppen a nagyobb hozzáadott érték, a magasabb produktivitás miatt). Ezért viszont egyre nagyobb lesz a rés a GDP és a GNI között (Magyarországon 2000-ben még csak 4,7% volt, 2007-re viszont már 7,4%-ra nőtt a rés, a kumulált értéke pedig meghaladja a GDP 70%-át, vagyis a rendszerváltás előtti cserearányromlás mértékét). Ez pedig praktikusán arra utal, hogy hiába növekszik a GDP és javul a külkereskedelmi mérleg, a felhasználható jövedelem bővülése ettől lényegesen elmarad, s mindez a folyó fizetési mérleg krónikus hiányában manifesztálódik.

2. A foglalkoztatás drámai csökkenése

A gyors és radikális liberalizálás után felszabadult munkaerőt – amely elvileg jól jött volna a modernizációhoz, ahogy azt Lewis [1954] megállapította – azonban csak a külföldi tőkére alapozott fellendülés nem tudta felszívni. Pedig ráadásul még a bérszínvonal is igen kedvező volt európai összehasonlításban. Az ok nyilván az volt, hogy elmaradt a külföldi tőke tovagyrúzó modernizációs hatása, amely így szűkre szabta a dinamikus növekedés terepét.

²⁵ Egy tanulmányomban megpróbáltam kimutatni, hogy a szocialista időszak cserearányvesztésével arányos az a jövedelem-kivonás, amelyet a külföldi tulajdontöbbségű vállalkozások az elmúlt években végrehajtottak, lásd bővebben Mellár [2007].

A foglalkoztatottak száma mintegy másfél millió fővel csökkent a piaci áttérés következtében, ami akkor is óriási veszteség, ha tudatában vagyunk annak, hogy a szocializmusban túlfoglalkoztatás és kapun belüli munkanélküliség volt. A mennyiségi csökkenés mellett igen érzékeny veszteségként kellett elkönyvelni, hogy a modernizáció nemcsak a tanulatlan munkásokat, hanem a szakmunkásokat és a mérnököket is nagy számban kiszelektálta. A gépiparba és a kereskedelemben főként betanított munkások kellettek. A pénzügyi szektor ugyan relatíve sok diplomást alkalmazott, de ez makroszinten nem jelentett áttörést. Így aztán az állam kulcs-szerepbe került a foglalkoztatás területén. Egyszerre jelentkezett tehát a globális és strukturális munkanélküliség, amelynek megoldására csak jól átgondolt kormányzati programok vállalkozhattak volna. De ilyenek akkor sem voltak, s máig sincsenek.

2. ábra: A külföldi és a hazai vállalkozások kapcsolata

A tartósan megmaradt alulfoglalkoztatás azt is jelenti, hogy igen leromlott az eltartók-eltartottak aránya, a korábbi 1:1-hez arányhoz képest mára már az 1:1,5-höz arány érvényesül. Ez pedig szükségképpen vezetett krónikus jövedelemhiányhoz mind az államnál, s mind a lakosságnál. Nem véletlen, hogy mára mindkettő alaposan eladósodott.

A 2. ábra segítségével megpróbáljuk összefoglalni és szemléletessé tenni az imént elmondottakat. A nyilak vastagsága a kapcsolatok erősségére, meghatározó jellegére utal, KKM a külkereskedelmi mérleg, KVE, pedig a költségvetési egyenleget jelöli. Jól látható, hogy a külföldi tulajdontöbbségű vállalkozói kör működése nem ágyazódik be a hazai gazdasági környezetbe, s nem járul hozzá lényegesen sem a foglalkoztatás bővítéséhez, sem a közteherviseléshez. A hazai vállalkozások pedig hiába biztosítják a foglalkoztatás többségét, versenyképesség híján nem tudnak meghatározó, irányító szerepet játszani.

A 30%-os foglalkoztatás-csökkenést ugyan kompenzálta a termelékenység növekedése, hiszen az egy foglalkoztatottra jutó GDP ennél lényegesen jobban nőtt a vizsgált időszakban (következésképpen az egy főre jutó GDP is számottevően, hozzávetőleg 50%-kal emelkedett). Ugyanakkor viszont a reálbérek növekedése messze nem tartott lépést a termelékenység növekedésével, a statisztikai adatok szerint a mai reálbér csak 25-30%-kal haladja meg a nyolcvanas évek végén mért értékeket. S még egy fontos kiegészítés: bár igen imponáló lehet a 70-80%-os termelékenység növekedés, azonban ennek közel fele a foglalkoztatás-csökkenéséből származik. Ezért aztán *a bérek és az eltartottak javadalmazása* (nyugdíjak, járadékok) *egyidejűleg nem tarthat lépést a termelékenység növekedésével*. Szükségképpen vagy a bérek, vagy a nyugdíjak reálérték-növekedése marad el a termelékenységétől. Ez pedig egy igen komoly jövedelemelosztási konfliktust vet fel, amelyet a politika láthatóan nem jól kezel. A konfliktus elől úgy próbál kibújni (különösen választások előtt), hogy az államadósság terhére mindkét csoport számára magas reáljövedelem-növekedést biztosít.

3. Társadalmi következmények

A korábbi időkből örökölt területi egyenlőtlenségek nemcsak megmaradtak, hanem tovább növekedtek. Kicsit leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy ahova a külföldi tőke ment és megtelepedett, ott volt és van gazdasági fellendülés és stabil növekedés, másutt viszont szinte egyáltalán nincs. Ezért aztán mára a fejlettségbeli különbségek igen nagyra nőttek, nem ritka a négy-ötszörös különbség akár 100 kilométeren belül is (vesd össze pl. Budapest és Salgótarján adatait).

Budapest és a központi régió közel a felét adja a megtermelt GDP-nknek, miközben a keleti és déli régiók alig 10-10%-kal részesednek. Ezért aztán nem meglepő, hogy kiterjedt az ingázás (vagy úgy is fogalmazhatnánk: újraéledt). Budapestre a környékről naponta, vidékről Budapestre hetente, vidékről külföldre, kéthetente-havonta utaznak munkába. Míg a hatvanas, hetvenes és

nyolcvanas években a munkások jártak a fekete vonatokkal, ők mára kiszorultak a munkapiacról (vagy a mezőgazdaságba, vagy a feketegazdaságba kerültek), addig ma főként a diplomások és az ügyintéző középszintű végzettséggel rendelkezők ingáznak. Külföldre a kvalifikált szakmunkások és néhány szakma (mérnök, közgazdász, orvos) diplomásai mennek dolgozni.

A rendszerváltás következményeként igen jelentősen megnöttek a jövedelemkülönbségek. Míg 1982-ben a legfelső és a legalsó jövedelmi tized aránya 3,8 volt, addig 2005-ben 7,6-ra emelkedett az arány.²⁶ Ez a nagy különbség is azt jelzi, hogy valahol utat tévesztett a modernizáció és a széleskörű jólét emelkedése helyett a társadalom erősen polarizálódik, a monopolhelyzetekben lévők kihasználják lehetőségeiket, és másokat kizárnak belőle, illetve az állam nem tölti be megfelelően a kompenzáló szerepét. A sikeresen modernizálódott országokban nincs ekkora különbség, a skandináv országokban pl. 4 körüli a legfelső és a legalsó tized jövedelem-aránya. Másfelől pedig talán éppen itt, a nagy jövedelemkülönbségekben kaphatunk magyarázatot arra, hogy a magyar társadalom többsége miért tartja jobbnak a kádári szocializmust, mint a mostani piacgazdaságot. Egyfelől a nagy jövedelemkülönbségek számukra elfogadhatatlanok, nem ehhez voltak szokva. Másfelől pedig a kisemberek számára volt egy biztos felkapaszzkodási lehetőség a középosztályhoz, ami most elveszni látszik. Annál is inkább, mert a középosztály lepusztulásával a társadalom egyre inkább kétpólusúvá válik. Harmadrészt pedig a nagy különbségek között nem látják (s többnyire igazuk van, mert nem is látható) a teljesítménykülönbségeket, amely indokolná ezt a hatalmas jövedelemkülönbséget.

Ezen a ponton azonban szükséges megemlíteni, hogy a szakirodalom nem egységes a területi és jövedelem-különbségek megítélése kapcsán. Sokan úgy találják, hogy a fejlődésnek kiegyensúlyozott módon kell végbemennie, különben megreked bizonyos szinten, míg mások ellenkezőleg azt hangsúlyozzák, hogy a modernizációban egyes szektoroknak és területeknek élenjáró szerepet kell játszaniuk, hogy képesek legyenek megvalósítani az áttörést, s a többi szektor és terület majd később zárkózik fel ehhez a szinthez.²⁷ Megítélésem szerint Magyarországon túl régóta állnak fenn ezek a különbségek és túl mélyek ahhoz, hogy ezeket a korábbiakban leírt felemás modernizáció képes lenne viszonylag rövid időn belül felszámolni. A kiegyenlítődség

²⁶ A Tárki becslése szerint 2003-ban 8 fölé emelkedett ez az arányszám, ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy ugyanők 2007-re már egy jóval kisebb, 6,8-as arányszámot becsültek, lásd bővebben Tóth [2008] 28. old..

²⁷ Az egyensúlyi fejlődés elvét Ragnar Nurske és Rosenstein-Rodan képviselte a fejlődés-gazdaságtanban, míg a nem kiegyensúlyozott fejlődés koncepciója elsősorban Hirschman nevéhez köthető, lásd bővebben Cypher – Dietz [1997] könyvét 133-140. old.

elindításához egészen más típusú modernizációra lenne szükség, amelyről majd a dolgozat utolsó részében lesz még szó.

4. A mezőgazdaság leépülése – elvesztegetett lehetőség

A mezőgazdaság leépülése igen szembetűnő és fájdalmas. A gazdasági társaságok száma 1972-höz képest harmadára, az állatállomány pedig felére-harmadára csökkent. De még 1990-hez képest is igen jelentős a zuhanás: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma negyedére zsugorodott, az élelmiszeriparban pedig 60%-ra csökkent a létszám, a bruttó termelési érték volumene pedig 30%-kal lett alacsonyabb.²⁸ Érdeemes felidézni, hogy a szocializmusban ez volt a fő exportágazatunk, és a mostani élelmiszer-árrobbanás mellett a lehetőségek újból megnyíltak.

A leépülés okai és lehetséges magyarázatai között szóba jöhet a keleti piacok elvesztése, a teljes piaci liberalizáció, a nagyüzemek szétszedése, az élelmiszeripar eladása külföldieknek, az állami támogatások drasztikus csökkentése. A kárpótlás után nagyszámban jöttek létre olyan kisüzemek, amelyek fejlődésképtelenné váltak, s csak vegetálnak. Elsősorban azért, mert nem volt kellő nagyságú piac, szabad tőke, kedvező hitel és megfelelő szakképzettség. Fontos hangsúlyozni, hogy sorsuk nem eleve volt elrendelve kicsiny mivoltukból következően, hanem a körülmények szerencsétlen együttállása miatt. Nincs ugyanis egy tértől-időtől független optimális üzemnagyság, amely alatt életképtelenné válik egy gazdaság. Az optimális nagyság erősen függ a művelési ágtól, a technológiai szinttől, a termelési tényezők arányaitól, az értékesítési irányoktól, stb.. Ebből persze az is következik, hogy a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek sem lettek volna eleve sikerre ítélve, ha megmaradnak. A sikerességük nyilván attól függött volna, hogy mennyire tudtak volna alkalmazkodni az új viszonyokhoz, mennyire tudtak volna megfelelő gazdasági kapcsolatokat kiépíteni a munkavállalókkal és a felhasználókkal.

Újból elindult a koncentráció és centralizáció a mezőgazdaságban: hazai (és illegálisan külföldi) nagyüzemek alakultak az állami gazdaságok és téeszek után, ezek felvásárolják az elszegényedő kisegzisztenciákat. Nem azért életképesek elsődlegesen, mert korszerűek és szakszerűek, vagy a nagyságukból következő skáláhozadék miatt, hanem azért, mert monopol-oligopol-helyzetben vannak (szárító, felvásárlás, elsődleges feldolgozás, stb.). S ráadásul a lobbierőjük folytán ők kapják meg az állami támogatások túlnyomó többségét. Az elmúlt két

²⁸ Lásd bővebben Magyarország mezőgazdasága, 2005 kiadvány 14-27. oldalain.

évben jellemző volt, hogy a támogatások több mint felét a 200 hektárnál nagyobb területen működő gazdaságok kapták.

Mára már a magyar mezőgazdaság birtokszerkezete igen koncentrálttá vált: egyfelől (a gazdasági szervezetek alig 1%-a 100 hektár feletti, miközben az összes mezőgazdasági termőterület 70%-át birtokolják), s ugyanakkor végtelenül elaprózott másfelől (az 1 hektár alatti birtokok adják szám szerint a gazdaságok 73%-át, miközben ez a művelt területnek csak 2%-át jelenti).²⁹ Mindezek alapján nem túlzás a dél-amerikai fejlődés lehetőségének felvetése: latifundeumok, olcsó bér munkára alapozva (de féltő, hogy még ez sem lesz járható út, mert „hadra fogható” munkaerő már nem maradt vidéken).

Merre tovább? A korrekció fő irányvonala

A rendszerváltás utáni időszak tehát egy hibás modernizáció jegyében zajlott le, amelynek tanúbizonysága lépten-nyomon előkerül. A megakadt, félig- vagy félresikerült modernizációk legjellegzetesebb sajátossága a gazdaság és a társadalom két részre szakadása, egy modern, korszerű és egy hagyományos részre. Nos ez a duális szerkezet nálunk is jól megfigyelhető.³⁰ A gazdaságban a külföldi tőke által uralt területek és egy-két hazai nagyvállalkozás, versus a hazai kis- és középvállalkozások által működtetett szektorok. Ugyanennek a megosztottságnak megtalálható a területi és a társadalmi vetülete is. Nyilván arra lenne szükség, hogy ez a kettős szerkezet leépüljön, a hazai kis- és középvállalkozások sikeresen modernizálódjanak és harmonikus egységben éljenek együtt a korszerű külföldi tulajdontöbbségű szektorral. A nagy kérdés, hogyan lehet a kettőt egymáshoz közelíteni, s az átjárást megteremteni közöttük. Mert fontos hangsúlyozni, hogy a sikeres modernizáció lényege nem a régi struktúrák lerombolása és helyébe a külső minták alapján újak létrehozása és a társadalom tagjainak abba való belekényszerítése, hanem az, hogy olyan átalakulások történjenek, amelyek az adott kor igényeinek és a társadalmi elvárásoknak megfelelő, eredményes működést hoznak.

Az eredményes modernizáció elengedhetetlen és első számú feltétele a társadalmi konszenzus kialakítása. Egyezséget kell kötni a különböző társadalmi csoportokkal, hogy a közösen vállalt célok érdekében lehessen türelmüket és

²⁹ Lásd i.m. 27. oldalán.

³⁰ A két világháború között volt már ilyen (vesd össze Erdei és Bibó munkáit), de érdekes módon a szocializmusban nem volt. Talán azért nem, mert mesterségesen korlátozva volt a gazdasági és társadalmi mozgás, s ezért maradt viszonylag egységes, és nem szakadt szét két részre a gazdaság és a társadalom.

együttműködésüket kérni. Az elmúlt közel 20 év értékelése kapcsán gyakran merült fel az a vád, hogy a magyar társadalom haladásra képtelen, éretlen, állandó gyámolításra szorul. Egyesek egyenesen ezzel magyarázták, hogy miért nem sikerült a tökéletes piaci átállás.³¹ A kádári szocializmus hagyományaként a magyar emberek igénylik a társadalmi gondoskodást, a paternalista állam bábáskodását, ugyanakkor viszont nem képesek komoly teljesítmények kifejtésére, s lételemükké vált a kiskapuk keresése, a féllegális, illegális megoldások keresése. Mindezek miatt a politikai elit legjobb szándéka ellenére sem volt képes a népi ellenállást legyőzni és a piaci reformokat sikerre vinni. Ez a beállítás igen végletes, s lényegét tekintve nem helytálló, jóllehet kétségkívül van alapja ennek a karakter-képnek. Folyamatában nézve azonban a lényeg egészen másként mutatkozik.

A rendszerváltozás után nem került sor elszámoltatásra, a szocialista diktatúra vezetőgárdája minden nehézség nélkül kerülhetett vissza előbb a gazdasági, majd később a politikai hatalomba. Ugyanakkor pedig a szocialista rendszer felhalmozott problémáinak (adósság, torz gazdasági szerkezet, szakképzettségi hiány, stb.) terheit teljes egészében az emberek nyakába varrta. Ezen a bázison alakult ki egy hibás, rossz kompromisszum. Az emberek elfogadják a régi nómenklatúra visszatérését a hatalomba, a saját zsebre történő privatizációt, a mindent átszövő korrupciót, a szakszerűtlen irányítást. Cserébe pedig a hatalom szemet huny az adócsalás, a korai nyugdíjazás, a kiterjedt feketegazdasági aktivitás láttán. A kormányok nem tudtak elég munkahelyet teremteni, ezért a fiataloknak azt ajánlották, hogy tömegesen menjenek egyetemre, az idősebbeknek pedig olyan segélyezési programokat állítottak össze, amelyek állandósították a munkanélküli, a hatalomtól való függőségi státuszukat. A rossz kompromisszum egy fogoly-dilemma típusú helyzetet hozott létre: a kölcsönös bizalmatlanság következtében olyan egyensúly alakult ki, amely távolról sem tekinthető Pareto-optimálisnak.

A jövőre nézve egy új egyezség létrehozására lenne szükség, amely egészen más alapokról indul. A politikai elit megtisztulására lenne szükség, a korrupció teljes felszámolására, pártkatonák helyett szakemberekkel kellene feltölteni az államapparátust. Biztosítani a nemzeti intézmények függetlenségét, a reformdiktatúra helyett paritásos alapon szakértői csoportokat létrehozni, és széleskörű valóságos társadalmi vitára bocsátani a különféle programokat. Csak erről a bázisról indítva lehetne, egyfelől türelmet és megértést kérni a társadalomtól, másfelől pedig felszámolni az ő mutyizásaikat, a feketegazdaságot.

³¹ Lásd pl. Mihályi [2008a] és [2008b] munkáit.

A félreértések elkerülése miatt fontos hangsúlyozni, hogy Magyarországon az elmúlt 19 év során *nem a piacgazdaság bukott meg, hanem a piacgazdasági átállás köntösében megjelenő modernizációs kísérlet*. A magyar társadalom (a meghatározó társadalmi csoportjainak összemunkálása révén) a saját képére gyúrta át a piaci intézményrendszert, amely ezért nem úgy működik, mint a fejlett piacgazdaságoknál, hanem sokkal inkább a magunk mögött hagyott szocialista rendszer működésére hasonlít. De ebből a sajátosságból nem következik, sem az, hogy a piacgazdaság *ab ovo* nem megfelelő gazdasági működési rendszer, sem az, hogy hozzánk nem illik a piacgazdaság, s valamilyen, harmadikutas, vagy más utópikus megoldást kellene keresni. Csak annyi következik, hogy újból meg kell próbálni a piacgazdasági rendszer kiépítését, azzal nehezítve, hogy dolgokat rosszul csináltunk, tehát komoly korrekciókra lesz szükség, de ugyanakkor viszont felgyülemlett némi tapasztalat is, amely talán megóvhat bennünket ugyanazon hibák újbóli elkövetésétől.

A rendszerváltás három pillérének értékelése során kiderült, hogy több komoly hiba történt az átalakulás során. Sajnos ezeket már nem lehet meg nem történné tenni, a teljes újrakezdés lehetősége nem adott. A kialakult, és sok esetben kedvezőtlenebb helyzetet kell alapul venni az újabb modernizációs program kialakítása során. Lehetséges viszont bizonyos korrekció, amely a kialakult struktúrák működését valamelyest javíthatja (ha úgy tetszik, tekinthető ez kármentésnek is). Nézzünk ezek közül néhányat:

(i) Új megállapodás a külföldi tőkével a jövőbeli együttműködésre nézve.

Mindenekelőtt deklarálni kell, hogy a külföldi tőke idevonzása nem az első számú gazdaságpolitikai prioritás. Fontos ugyan, de nem minden áron, sokkal fontosabb ennél, hogy a hazai gazdasággal mi történik. Ezért új alapokra kell helyezni a megállapodásokat. Nem okoz komoly veszélyt, ha ennek következtében valamelyest csökken a külföldi jelenlét. De igen fontos, hogy differenciált kezelés valósuljon meg, a nemzetgazdasági céljainknak megfelelően. Kapjanak továbbra is támogatást a valóban *high-tech szektorokban* működő külföldi vállalkozások, illetve azok, amelyek jelentős hazai beszállítói hálózatot építenek ki. Ne kapjanak támogatást a környezetszennyező, nem első vonalbeli technikát alkalmazó vállalkozások. Kifejezetten nehezsítük meg a külföldi tőke működését azokon a helyeken, ahol erőfölényes helyzetbe került (élelmiszergazdaság, energiaszektor, pénzügyi szektor, biztosítás, kereskedelem). Ha ezekről a területekről el kezd kivonulni (de nem fog), az nekünk csak nyereség lesz.³²

³² Nyilván mindez nem érinti az államadósság finanszírozását, amely nem a működő-tőke befektetések körébe tartozik. Gyakorlatilag persze nem könnyű ezt a megkülönböztetést a gazdaságpolitika szintjén megfogalmazni, de nem is lehetetlen.

(ii) Piacvédelem, versenyszabályozás komolyan vétele, a piaci működés javítása, a monopolpozíciók, az erőfölényes helyzetek csökkentése.

Módszeres felülvizsgálatokra van mindenekelőtt szükség, minden szektorban. A súlyos esetekben jogi eszközökkel, a kevésbé súlyos esetekben gazdasági (büntető adókkal) kell biztosítani a piaci működést. Biztosítani kell a nemzetközi konkurenciát. Ezen kívül, könnyíteni kell a piacra lépést a hazai kis- és középvállalkozások számára.

(iii) Államháztartási reform, adóreform végrehajtása, az ésszerűség és célszerűség jegyében.

Kisebbségi, de hatékonyabban működő államra van szükség, alapvető cél, hogy az államháztartás kiadási és bevételi oldala mintegy 10%-ponttal csökkenjen. A mennyiségi csökkentésen túl jelentős szerkezeti változtatásokra is szükség van, bevételi és kiadási oldalon egyaránt. A monetáris és a fiskális politika legyen áttekinthető, jól követhető, hogy a gazdasági szereplők bizalma visszatérjen.

A fentiekén túl szükség van érdemi modernizációs lépésekre, amelyek nem merülhetnek ki pusztán a keretfeltételek biztosításában, sokkal inkább a lehetséges és zökkenőmentes átmenetet kell biztosítaniuk (hogy még egyszer ne ugorjunk úszólecke nélkül ruhástól a medencébe). Konkrétan az a feladat, hogy miként lehet versenyképessé tenni a hazai tulajdontöbbségű vállalkozásokat, és lényegesen emelni a foglalkoztatást. Az eddig használt intézményrendszer e tekintetben teljes mértékben kudarcot vallott. Más irányokat kell tehát keresni. A keresést az itt-ott meglévő tudások, kutatások és működési tapasztalatok összegyűjtésével, integrálásával lehet kezdeni. Mire alapozhatunk?

(1) Az *alulról építkező gazdaság* kutatási irány³³

Ez az irányzat a gazdasági alapegységek és a legkisebb területi egységek szintjéből kiindulva próbálja újraintegrálni a gazdaság összműködését. Erre nyilván azért van szükség, mert ez teheti lehetővé a kisvállalkozások bekapcsolódását a gazdasági folyamatokban, az adott erőfölényes, illetve tőkehiányos helyzetben. A legfontosabb területek:

a.) vállalkozások egymás közötti kapcsolatainak kiépítése, részvénytársaságok, új típusú szövetkezők létrehozása. Input-output tevékenységek összehangolása, közös beszerzés, értékesítés, pályázatok készítése, tanácsadás, stb.

³³ A bőséges irodalomból csak kettőt ajánlunk az olvasó figyelmébe, Gesell [2004] és Síklaky [2000] átfogó munkáját.

- b.) piaci kapcsolatok, új értékesítési csatornák, helyi piacok aktivizálása, direkt marketing, termelői bolthálózatok kiépítése, e-kereskedelem lehetőségei
- c.) finanszírozási források előteremtése, helyi bankok, takarékszövetkezetek, szegények bankja, kölcsönös szívdességi formák, helyi pénzek kibocsátása

(2) A fenntartható növekedés kutatási irány³⁴

Ez az irányzat a jövő szempontjából igen fontos, hiszen a fosszilis energiahordozóink fogytán vannak, a környezeti károk visszafordíthatatlan változásokat indítottak el a bolygónkon, a klíma-változás komolyan befolyásolja az emberi életfeltételek alakulását. Főbb területek:

- a.) környezetkímélő gazdálkodási formák keresése
- b.) a mezőgazdasági és élelmiszertermelés új alapokra helyezése, a helyi szintű élelmiszer ellátás kialakítása
- c.) megújuló energiaforrások bevonása, a helyi szintű energiaellátás megteremtése

(3.) Intézményi és közigazgatási reform-programok

A modernizációs programnak ki kell terjedni a közigazgatási és intézményi rendszer átalakítására is, amely immáron két évtizede aktuális feladat, az uniós csatlakozás után pedig akuttá vált.

- a.) a helyi önkormányzatok fokozott gazdasági szerepvállalása, közjavak termelése, közfunkciók ellátása, helyi foglalkoztatás bővítése
- b.) regionális fejlesztési központok kialakítása a komplex területi és térségfejlesztés érdekében³⁵.

Ezekre a kutatásokra alapozva lehet kialakítani modernizációs programokat és lehet összeállítani fejlesztési javaslatokat. Az így kialakított javaslatok újszerűségük miatt nyilván komoly kockázatokat hordoznak, ezért célszerű a megvalósításukat fokozatosan, kísérleti jelleggel végigvinni. Az egyes programokat elsőként csak néhány kijelölt területen bevezetni, ott kipróbálni, és ha szükséges korrigálni a rendszert. S csak akkor bevezetni országosan, ha megfelelő határfokkal működik, és komoly eredményeket ígér.

³⁴ A széles választékú irodalomból ismét csak kettőt említünk, Kiss [2008] és Végh – Szám – Hetesi [2008] munkáit.

³⁵ Ennek lehetőségeiről és fontosságáról lásd bővebben Varga [2005] tanulmányát.

Felhasznált irodalom

- Azariadis, Costas and John Stachurski: Poverty Traps, Paper prepared for the *Handbook of Economic Growth* (Phillipe Aghion and Steven Durlauf, eds.), 2004.
- Blomström, Magnus and Ari Kokko: The Economics of Foreign Direct Investment Incentives, NBER Working Paper No. 9489, February 2003.
- Bowles, Samuel – Durlauf, Steven – Hoff, Karla (eds.): *Poverty Traps*, Princeton University Press, 2006.
- Cypher, James M. and James L. Dietz: *The Process of Economic Development*, Routledge, London, 2004.
- Csath Magdolna: *Globalizációs végjáték*, Kairosz Kiadó, Budapest 2008.
- Csillag István – Mihályi Péter: *Kettős kötés. A stabilizáció és a reformok 18 hónapja*. Globális Tudás Alapítvány, Budapest 2006.
- Dixit, Avinash: Evaluating Recipes for Development Success, Paper Presented at the World Bank DEC Lectures, 2005.
- Easterly, William: *The Elusive Quest for Growth*, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, 2002.
- Gazdag László: *Magyarország úttévesztése*, (A rendszerváltás közgazdaságtana) Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 2009.
- Gesell, Silvio: *A természetes gazdasági rend*, Kétezerregy Kiadó, Budapest 2004.
- Greenwald, Bruce and Joseph E. Stiglitz: Helping Infant Economies Grow: Foundation of Trade Policies for Developing Countries, *American Economic Review*, Vol. 96. No. 2, May 2006. 141-146.
- Kiss Tibor: Természetvezéreltség mint rendszerszemléletű megközelítés a Kárpát-medencében, in: *A fenntartható fejlődés és a megújuló természeti erőforrások környezetvédelmi összefüggései a Kárpát-medencében*. (Konferenciakötet), MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs 2008.
- Kornai János: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*, Akadémia Kiadó, Budapest 1972.
- Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*, HVG Kiadó, Budapest 1989.
- Krugman, Paul: *Development, Geography and Economic Theory*, The MIT Press 1997.
- Kuczynski, Pedro-Paul and John Williamson (eds.): *After the Washington Consensus: Restarting Growth and Reform in Latin America*, Washington, DC: Institute for International Economics, 2003.
- Lewis, W. A.: Economic Development with Unlimited Supplies of Labor, *The Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 22. 1954. 139-191.
- Lucas, Robert E. Jr.: Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries? *American Economic Review*, Vol. 80. No. 2 May 1990. 92-96.
- Mellár Tamás: A cserearány-romlás elszámolása a nemzeti jövedelemben, in: Rappai G. (szerk.): *Egy életpálya három dimenziója* (Tanulmányok Pintér József emlékére), KTK Pécs 2007. 78-87. old.

- Mihályi Péter: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete, *Közgazdasági Szemle*, 55. 2008a. március 193-217.
- Mihályi Péter: *Miért beteg a magyar gazdaság?* HVG Könyvek, HVG Kiadó 2008b.
- Magyarország mezőgazdasága, 2005 (Gazdaságszerkezeti összeírás), KSH, Budapest 2006.
- Magyarország nemzeti számlái 2006-2007, KSH Budapest 2009.
- Ray, Debraj: *Development Economics*, Princeton University Press, 1998.
- Rodrik, Dani: Growth Strategies, John F. Kennedy School of Government, August 2004. 57 pp.
- Rodrik, Dani: Rethinking Growth Policies in the Developing World, Draft of the Luca d'Agliano Lecture in Development Economics, October 2004.
- Rodrik, Dani: Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in 1990s: Learning from a Decade Reform, *Journal of Economic Literature*, Vol. 44. No. 4, Dec. 2006., 973-987.
- Siklaky István: *A fennmaradás társadalmi programja* (A pénzürelmi rendszer alternatívája), Éliás Kiadó 2000.
- Szakolczai György: A washingtoni konszenzus és ami utána következik, *Külgazdaság*, 49. évf. 2005. október, 26-46.
- Tóth István György: Ki nyert ma? A jövedelem-eloszlás változásai 2005-2007 között, in: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Köz, teher, elosztás*, TÁRKI Monitor Jelentés 2008. Budapest.
- Varga Attila: Regionális innovációs politika: amerikai tapasztalatok és magyarországi lehetőségek, *Magyar Tudomány*, 2005. 7. szám.
- Végh László – Szám Dorottya – Hetesi Zsolt: *Utolsó kísérlet* (Híradás a Föld állapotáról), Kairosz Kiadó 2008.
- Williamson, John (ed.): *Latin American adjustment: how much has happened?* Washington, DC: Institute for International Economics, 1990.
- World Bank: *Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform*, Washington, DC., World Bank, 2005.

A KRTI eddig megjelent műhelytanulmányai

Varga Attila: From the geography of innovation to development policy analysis: The GMR-approach (2007/1)

Bessenyei István: Növekedési pólusok a térben és a társadalomban (2007/2)

Darvas Zsolt - Schepp Zoltán: Kelet-közép-európai devizaárfolyamok előrejelzése határidős árfolyamok segítségével (2007/3)

Varga Attila: GMR-Hungary: A Complex Macro-Regional Model for the Analysis of Development Policy Impacts on the Hungarian Economy (2007/4)

Reiff Ádám - Zsibók Zsuzsanna: Az infláció és az árazási magatartás regionális jellemzői Magyarországon, mikroszintű adatok alapján (2008/1)

Varga Attila - Parag Andrea: Egyetemi tudástranszfer és a nemzetközi kutatási hálózatok szerkezete (2008/2)

Schepp Zoltán - Szabó Zoltán: Felsőoktatás-politika és állami finanszírozás: a 2007. évi felvételi tanulságai a gazdaságtudományi alapképzésben (2008/3)

Kaposi Zoltán: Város és agrárrendszer a polgárosodás korában (1850-1914) (a mezőgazdaság változásai Nagykanizsán) (2008/4)

Barancsik János: Néhány gondolat az „árelfogadó” és „ármeghatározó” fogalmak jelentéséről (2009/1)

Kiss Gy. Kálmán: A szövetkezeti bank megteremtésének kísérlete Magyarországon (2009/2)

Zeller Gyula: Létezik-e a Smith probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei? (2009/3)

Járosi Péter - Atsushi Koike - Mark Thissen - Varga Attila: Regionális fejlesztéspolitikai hatáselemzés térbeli számítható általános egyensúlyi modellel: a GMR-Magyarország SCGE modellje (2009/4)